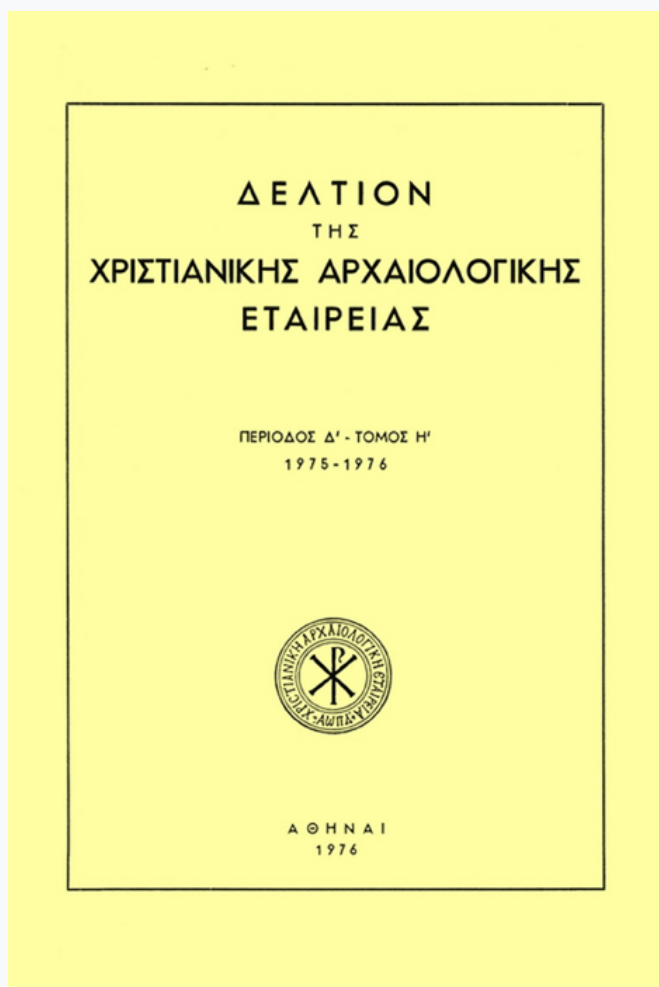

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 8 (1976)

Δελτίον ΧΑΕ 8 (1975-1976), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Βίκτωρα Λάζαρεφ (1897-1976)

Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου Ιωάσαφ και οι μικρογραφίες του: το ψαλτήριο Christ Church Arch. W. Gr. 61 (πίν. 100-104)

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.856](https://doi.org/10.12681/dchae.856)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1976). Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου Ιωάσαφ και οι μικρογραφίες του: το ψαλτήριο Christ Church Arch. W. Gr. 61 (πίν. 100-104). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 8, 179-198. <https://doi.org/10.12681/dchae.856>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου
Ιωάσαφ και οι μικρογραφίες του: το ψαλτήριο Christ
Church Arch. W. Gr. 61 (πίν. 100-104)

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 8 (1975-1976), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Βίκτωρα Λάζαρεφ (1897-1976) • Σελ. 179-198

ΑΘΗΝΑ 1976

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΥ ΙΩΑΣΑΦ
ΚΑΙ ΟΙ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ :

ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟ CHRIST CHURCH ARCH. W. GR. 61

(ΠΙΝ. 100 - 104)

Στή μνήμη τοῦ Στεφάνου Μαλικοπούλου

Μία ἀπὸ τὶς συλλογὲς βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, πού, ἐνῶ περιέχουν ἀξιόλογους ἱστορημένους κώδικες, δὲν ἔχουν ἐπισύρει ὅσο θὰ ἔπρεπε τὴν προσοχὴ τῶν εἰδικῶν, εἶναι αὐτὴ πού ἐκληροδότησε στὸ Κολλέγιο Christ Church τῆς Ὁξφόρδης ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καντερβουρίας William Wake (1657 - 1737)¹. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Christ Church, μὲ τὸ ὁποῖο θ' ἀσχοληθοῦμε στὴν σύντομη αὐτὴ μελέτη, περιέχει τρεῖς μόνο μικρογραφίες, πού κι αὐτὲς δὲν σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση. Παρουσιάζει ὅμως ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί εἶναι ἀκριβῶς χρονολογούμενο καὶ προέρχεται ἀπὸ γνωστὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Βασιλεύουσας².

Στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Christ Church College πού ἐδημοσίευσε πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν δέκα χρόνια ὁ G. W. Kitchin, τὸ Ψαλτήριο πού φέρει τὸν ἀριθμὸ 61 χρονολογεῖται ἀορίστως στὸν 13ον αἰῶνα³. Κι ὅμως, στὸ τελευταῖο φύλλο του, ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ

1. Ἡ βιογραφία τοῦ Wake ἀπὸ τὸν N. Sykes (William Wake, Archbishop of Canterbury, I - II, Cambridge, 1957) δὲν ἀναφέρει λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τῶν χειρογράφων καὶ τὶς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες περιήλθαν στὴν κατοχὴ του.

2. Τὸ χειρόγραφο ἐμελέτησα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1974, κατὰ τὴν διάρκεια τρίμηνης παραμονῆς στὴν Ὁξφόρδη μὲ ὑποτροφία τοῦ Ἑλλοῦ Ὁθωνοῦ καὶ Ἀθηνᾶς Σταθάτου. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Διοίκησιν καὶ τὸν Βιβλιοθηκάριο τοῦ Christ Church College, πού μου ἐπέτρεψαν τὴν δημοσίευσή τοῦ χειρογράφου, καθὼς καὶ τὸν Assistant Librarian κ. John Wing, πού διηκούλυνε μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐργασία μου στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Κολλεγίου. Οἱ δημοσιευόμενες φωτογραφίες ὀφείλονται στὸ Φωτογραφικὸ Τμῆμα τῆς Βοδ-ληϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης. Τὸ φ. 222β φωτογραφήθηκε μὲ ὑπεριώδεις ἀκτίνες.

3. G. W. Kitchin, Catalogus codicum mss. qui in Bibliotheca Aedis Christi apud Oxonienses adservantur, Oxonii, 1867, σ. 26 - 27. Πρβλ. A. Rahlfs, Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments, Berlin, 1914, σ. 175 - 176.

κειμένου, υπάρχει βιβλιογραφικό σημείωμα, που αναφέρει την ήμερομηνία αποπερατώσεως της αντιγραφής — την 21η Ιανουαρίου του έτους 6899 από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί με το 1391 από Χριστού —, και το όνομα του γραφέως, που δεν είναι άλλος από τον χαλκέντερο μοναχό και κατόπιν ηγούμενο της κωνσταντινουπολιτικής Μονής των Όδηγων Ιωάσαφ, του οποίου πάνω από τριάντα χειρόγραφα είναι γνωστά, γραμμένα μεταξύ του 1360 και του 1406, έτους του θανάτου του⁴. Το βιβλιογραφικό αυτό σημείωμα, μισοσβησμένο σήμερα, διαβάζεται αρκετά εύκολα με την βοήθεια υπεριωδών ακτίνων (πίν. 103) :

Θ(εο)υ̅ τὸ δῶρον κ(αὶ) Ἰωάσαφ πόνος +
 Χ(ριστ)ε̅ [δί]δου μογήσαντι τεήν πολύολβον ἀρωγὴν +
 ἔτους ςω
 ἡθ' ἰνδ(ικτιῶνος) ιδ'
 μηνὶ ἰα<ν>
 νοναρίῳ
 κα' ἡμέρ(α)
 Σα[ββάτῳ]

Ἡ διατύπωση αὐτὴ ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ σὲ βιβλιογραφικὰ σημειώματα χειρογράφων ποὺ γράφτηκαν στὴν Μονὴ τῶν Όδηγων, καὶ εἰδικότερα σὲ κώδικες ποὺ ἀντέγραψε ὁ Ἰωάσαφ⁵.

Πρὶν προχωρήσωμε στὴν ἐξέταση τῶν μικρογραφιῶν, θὰ περιγράψωμε μὲ συντομία τὸν κώδικα, συμπληρώνοντας καὶ διορθώνοντας σὲ ὠρισμένα σημεῖα τὸν Kitchin⁶.

4. Μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο, ἀπὸ ὅπου βγῆκε τὸ χειρόγραφό μας, ἀσχολήθηκε διεξοδικὰ ὁ Καθηγητὴς Αἰνὸς Πολίτης : L. Politis, Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Όδηγων, BZ, 51, 1958, σ. 17 - 36, 261 - 287. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἰωάσαφ βλ. τίς σ. 19 καὶ 26 - 36. Πρβλ. ἐπίσης τὴν μονογραφία τοῦ H. Hunger, Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Register, Prosopographie, Text, Wien, 1969, σ. 111, 193 - 194, ὅπου δημοσιεύεται ἐπίγραμμα ποὺ μᾶς δίνει τὴν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωάσαφ (1η Νοεμβρίου 1406), καθὼς καὶ τὴν μελέτη τοῦ G. M. Prochorov, A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin (Moscow State Historical Museum, Synodal Gr. 429, DOP, 26, 1972, σ. 237 - 252, ὅπου ἐπισημαίνεται ἓνα τετραευνάγγελο τοῦ 1371, γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἰωάσαφ, καὶ τοῦ ἀποδίδονται τρία ἀκόμη χειρόγραφα, ποὺ σώζονται σὲ ρωσικὲς βιβλιοθήκες. Γιὰ τὴν Μονὴ τῶν Όδηγων βλ. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. 1ère partie, Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, III. Les églises et les monastères³, Paris, 1969, σ. 199 - 207.

5. L. Politis, ἔ. ἀ., σ. 19, 27 - 33.

6. Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς κ. Α. Πολίτη, Α. Βρανούση καὶ Γ. Παπαδημητρίου γιὰ τίς ὑποδείξεις τους.

Περγ. 28 × 16,5 εκ. φφ. 222 στ. 19 - 20 έτ. 1391

Ψ α λ τ ή ρ ι ο ν

Περιεχόμενα :

φ. 1α Πασχάλια τῶν ἐτῶν 6812 - 6818 (= 1404 - 1410), γραμμένα ἀπὸ δεύτερο χέρι⁷.

φ. 1β Ὀλοσέλιδη μικρογραφία : Ὁ Δαβὶδ ἔνθρονος.

φφ. 2α - 102α Ψαλμοὶ 1 - 76, χωρισμένοι σὲ δέκα καθίσματα, ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τροπάρια καὶ εὐχές. Τὸ κείμενο εἶναι ἀκέφαλο καὶ ἀρχίζει μὲ τὸ ἐδάφιο 5 τοῦ β' ψαλμοῦ.

φφ. 102β - 103α Δύο ὀλοσέλιδες μικρογραφίες : Ἡ Θεοτόκος παρουσιάζει ἕναν μοναχὸ στὸν ἔνθρονο Χριστό.

φφ. 104α - 207β Ψαλμοὶ 77 - 150, χωρισμένοι σὲ δέκα καθίσματα, ἀκολουθοῦμενα ἀπὸ τροπάρια καὶ εὐχές.

φφ. 208α - 222β Οἱ ἐννέα ᾠδές. Ἡ πρώτη ᾠδὴ τοῦ Μωϋσέως καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς δεύτερης (Δευτ. λβ' 1 - 4) ἔχουν ἐκπέσει.

φ. 222β Βιβλιογραφικὸ σημείωμα.

Τὸ χειρόγραφό μας ἀνήκει στὴν σπάνια κατηγορία τῶν ψαλτηρίων, ὅπου μετὰ ἀπὸ κάθε κάθισμα ἀκολουθοῦν στιχηρὰ καὶ εὐχές πρὸς τὸν Κύριο, ποὺ διαιροῦνται ἐπίσης σὲ εἴκοσι καθίσματα⁸. Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν λ.χ. οἱ κώδικες Vat. Pal. gr. 288⁹, Vat. gr. 778¹⁰, Ἀγ. Σάββα 409¹¹ καὶ Μεγάλου Μετεώρου 11¹².

Τὸ χειρόγραφο περιεῖχε ἀρχικὰ 30 τετράδια, ἀριθμημένα στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος. Τὸ 14ο (φφ. 99 - 103) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξι μόνο φύλλα, ἀπὸ τὰ ὅποια ἕνα ἔχει ἐκπέσει. Τὸ 28ο τετράδιο λείπει ὁλόκληρο. Θὰ πρέπει νὰ ἦταν δισσό. ἐκτὸς ἂν περιεῖχε, μετὰ ἀπὸ τὸ κ' κάθισμα στιχηρῶν καὶ εὐχῶν καὶ τὸν 151ο ψαλμό, καὶ ἄλλες εὐχές καί, ἐνδεχομένως, μικρογραφίες πρὶν ἀπὸ τὸν ιδιόγραφο ψαλμό καὶ τὴν πρώτη ᾠδὴ. Στὸ πρῶτο καὶ

7. Ὁ Kitchin ἀναφέρει ἐσφαλμένα, ὅτι περιέχονται τὰ πασχάλια τῶν ἐτῶν 6812 - 6815.

8. Βλ. σχετικὰ R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris, 1954, σ. 193.

9. H. Stephenson Sr., *Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae*, Romae, 1885, σ. 162.

10. R. Devreesse, *Codices Vaticani graeci*, III, in *Bibliotheca Vaticana*, 1940, σ. 293.

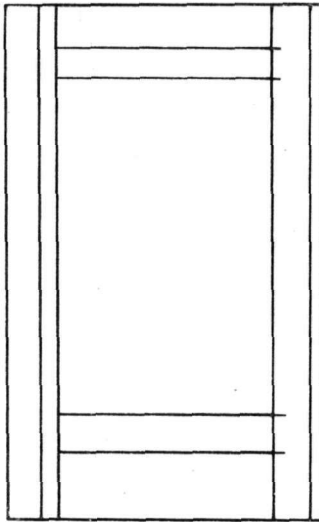
11. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Πιερρουπόλει, Β', 1894, σ. 528.

12. Ν. Βέη, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Α', Ἀθήναι, 1967, σ. 15.

τελευταίο φύλλο του τελευταίου τετραδίου έχει γραφή κατά λάθος ή ένδειξη λα' ἀντὶ λ'.

Χάσματα υπάρχουν μετὰ τὰ φύλλα 1, 7, 15 (ἀπὸ ἓνα φύλλο), 30 (2 φύλλα), 44, 58, 99 (ἀπὸ ἓνα φύλλο) καὶ 207 (τὸ 28ο τετράδιο καὶ τὸ πρῶτο φύλλο τοῦ 29ου τετραδίου). Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φ. 104 ἔχει κοπή. Ἐξὶ φύλλα (τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 4, 5, 138, 140, 141 καὶ 165) ἔχουν ἀντικατασταθῇ μὲ χάρτινα. Στὰ φφ. 5 καὶ 140 διακρίνεται ὑδάτινο σημεῖο, ἀνάλογο πρὸς τὴν ζυγαριὰ τοῦ ἔτους 1473, ποὺ εἰκονίζεται στὸ λεύκωμα τῶν D. καὶ J. Harlfinger, Wasserzeichen aus griechischen Handschriften, I, Berlin, 1974 (Balance 32).

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο μὲ καστανόξανθη μελάνη. Κόκκινες στιγμές, διαμέτρου περ. 0,25 ἐκ., χωρίζουν τὶς φράσεις. Μὲ κιννάβαρι εἶναι ἐπίσης γραμμένα τὰ ἀρχικὰ τῶν παραγράφων καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ψαλμῶν στὴν ᾠα. Τὰ ἀρχικὰ φέρουν συχνὰ φυτικὸ διάκοσμο (πίν. 104). Ἡ περγαμνὴ εἶναι σκεπασμένη στὴν ἐξέτριχη πλευρὰ μὲ λεπτὸ στρώμα ἀπὸ ἀλεύρι ἀνακατεμένο μὲ ἀλάτι, ποὺ ἔχει φθορὴν σὲ ὀρισμένα σημεῖα¹³. Στὴν πλευρὰ αὐτὴ εἶναι χαραγμένη ἡ χαρακωσι :

Ἡ στάχωση ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλινες πινακίδες, ντυμένες μὲ βαθυκάστανο δέρμα. Καὶ στὶς δύο ὄψεις ὑπάρχει ἔντυπο κόσμημα ἀπὸ τριπλῆς γραμμῆς, ποὺ τέμνονται διαγωνίως μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο.

13. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν σύστασι τοῦ μείγματος ὀφείλω στὸν Mons. P. Carnat.

Κατὰ τὴν στάχωση τὸ χειρόγραφο ξακρισθῆκε πολὺ στὰ πλάγια. Ἀρχικὰ οἱ διαστάσεις του θὰ ἦταν περίπου $28 \times 20,5$ ἐκ.¹⁴. Ἡ στάχωση θὰ ἐγίνε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. : Στὸ φ. 141α εἶναι γραμμένο σὲ δύο στίχους ἀπὸ ἀδέξιο χέρι τοῦ 17ου αἰ. τὸ ἀλφάβητο. Τὸ ο, στὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου, ξακρισθῆκε κατὰ τὴν στάχωση ποὺ εἶναι, κατὰ συνέπειαν, μεταγενέστερη ἀπὸ τὰ σημειώματα αὐτά.

Σῶζονται οἱ ἀκόλουθες σημειώσεις, γραμμένες ἀπὸ ἀδέξια χέρια τοῦ 17ου αἰ. :

+ Τὸν βηβληρον ἦνε του μονάστιρηου ηνε | + ηερομόναχος καὶ πνευματικός του σοτηρως Χ(ριστο)ῦ | ευχαιστε ηπερ εμο αγιη πατεραις και σιχοραιοσετε με | τον αμαρτολον ωτι αμαθις (ἐσωτερικὴ ὄψη προσθίας πινακίδος σταχώσεως).

κῆρηε ὁ Θεος εἰμων ος θανμαστων το ονομα σ[ον] (φ. 112α).

Κοστάτης μοναχὸς της μητροπόλεος | καντηλαυτης ετος ,αχ' 75' (= 1696) (φ. 134β).

Τὸ ἀλφάβητο σὲ δύο στίχους (φ. 141α).

πεντε παπαδες καρτερου|σαν μηα ορνιθα ποιμέ|νη (φ. 166α).

ετουτο το ψαλιτρον γινε το αγιου σωτειρον και οπηος|το παροι ναχη την καταρ(α) του τρηακωσίου τη θεο|φορ[ων] πατ<ρ>ερον (φ. 202α).

αδαμ ἐχρημάτισε ἡ τοῦ ξοιλου ἀπόγεσις πάλε εν εδεν (φ. 217β).

Τημοιοτατε καὶ λογιота|τε καὶ πάσις τημις καὶ | φρονήσεος . . . (φ. 222β).

Ἀπὸ τὸ σημεῖωμα τοῦ φ. 134β προκύπτει, ὅτι τὸ χειρόγραφό μας βρισκόταν ἀκόμη στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1696, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὰ σημειώματα τῆς σταχώσεως καὶ τοῦ φ. 202α, ἀνῆκε σὲ μιὰ ἐκκλησία ἢ μονὴ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.

Οἱ μικρογραφίες (πίν. 100 - 102) σώζονται σὲ κακὴ κατάσταση καὶ ἡ μία πλευρά τους ἔχει ξακρισθῇ κατὰ δύο περίπου ἑκατοστά. Ἡ παράσταση τοῦ φ. 1β εἶναι σχεδὸν τελείως ἀπολεπισμένη. Σοβαρὲς ἀπολεπίσεις στὸ κατώτερο ἰδίως τμήμα της παρουσιάζει ἡ μικρογραφία τοῦ φ. 103α, ἐνῶ καλύτερα σχετικῶς διατηρεῖται ἡ εἰκόνα τοῦ φ. 102β.

14. Ἄν ἡ μικρογραφία τοῦ ἐνθρόνου Παντοκράτορος στὸ φ. 103α εἶναι συμμετρικὴ σύνθεση, τὸ πλάτος της θὰ ἦταν μεγαλύτερο κατὰ 2 περίπου ἐκ. Τὸ περιθώριο ἔχει πλάτος 1,5 - 2 ἐκ., συνεπῶς τὸ φύλλο θὰ εἶχε πλάτος $16,5 + 3,5/4 = 20/20,5$ ἐκ.

Καί στίς τρεῖς μικρογραφίες ἡ παράσταση προβάλλεται πάνω σέ χρυσό κάμπο καί περιβάλλεται ἀπὸ πλαίσιο, πὺ κοσμεῖ κόκκινος σπειρομαϊάνδρος πάνω σὲ βάθος χρώματος ὡχρας¹⁵.

Στὴν προμετωπίδα τοῦ κώδικος, στὸ φ. 1β (πίν. 100), εἰκονίζεται, σύμφωνα μὲ ἀρχαία συνήθεια, ὁ συγγραφεὺς τοῦ κειμένου πὺ ἀκολουθεῖ. Καθισμένος σὲ ξύλινο θρόνο μὲ καμπύλο ἐρεισίνωτο, εἶναι στραμμένος δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ καὶ γράφει σὲ βιβλίον ἀκουμπισμένο στὰ γόνατά του. Ἡ μικρογραφία εἶναι πολὺ ἀπολεπισμένη καὶ δὲν σώζεται ἡ ἐπιγραφή, πὺ θὰ ἐδήλωνε ποῖο εἶναι τὸ εἰκονιζόμενο πρόσωπο. Δὲν ὑπάρχει ὁμως ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Δαβὶδ, μὲ καὶ στὸ βιβλίον πὺ κρατᾷ, εἶναι γραμμένη ἡ ἀρχὴ τοῦ Ψαλτηρίου :

[M]AKA|PIOC A|NHP OC = [ΟΥΚ ΕΠΟΡΕΥ]|ΘΗ ΕΝ Β[ΟΥ]|ΛΗ ΑΣΕ[ΒΩΝ]

Ὁ Δαβὶδ φορεῖ κόκκινον ποδὴρη χιτῶνα, λαδὶ σκοῦρον ἱμάτιον καὶ τραπεζοειδὲς στέμμα μὲ τριγωνικὴ προεξοχή. Φωτοστέφανος ἀπὸ δύο ὁμοκεντρους κύκλους περιβάλλει τὸ κεφάλι του. Ὁ θρόνος καὶ τὸ ὑποπόδιον εἶναι χρώματος καφέ, μὲ χρυσοκοντυλιές. Στὸ κάτω μέρος τοῦ πλαισίου ὑπῆρχε στὴν θέση τῆς σπείρας ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται ἐλάχιστα γράμματα :

ΓΟΥ ΩΣ . Υ

Ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται συνήθως στὴν ἀρχὴ τοῦ Ψαλτηρίου παίζοντας λύρα. Σπανιότερα γράφει, στέκεται ὀρθὸς κρατώντας τὸ Ψαλτήριον, ἢ παριστάνεται ἀνάμεσα σὲ προσωποποιήσεις τῆς Σοφίας καὶ τῆς Προφητείας ἢ ἐνῶ δέχεται ἓνα εἰλητάριον ἀπὸ τὴν *χεῖρα Θεοῦ*¹⁶. Οἱ ἀρχαιότερες σωζόμενες ἀπεικονίσεις τοῦ Δαβὶδ ἐνῶ γράφει, κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἀρχαίου συγγραφέως, ἀνάγονται στὴν δευτέρην πενηνταετία τοῦ 11ου αἰ. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς κοσμοῦν τὰ Ψαλτήρια Gr. 214 τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραντ¹⁷ καὶ Clarke 15 τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης¹⁸, πὺ χρονολογοῦνται στὸ 1074 - 81 καὶ στὸ 1078

15. Τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει χρησιμοποιηθῇ κατὰ κόρον σὺν πλαίσιον στὴν Μονὴ τῆς Χώρας καὶ στὰ ψηφιδωτὰ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης : P. Underwood, *The Kariye Djami*, New York, 1966, πίν. 152, 159, 166, 173, 182, 184, 190, 197, 200, 206, 216, 228, 246, 250, 541a, 542 - 545, 551, 552. Ἄ. Ξυγγοπούλου, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 55, πίν. 8., 9 - 11, 20., 22, 28, 40.

16. J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors, 1895, σ. 148. K. Wessel ἐν RbK, I, στ. 1157 - 1158 (λ. David).

17. V. Lazarev, *Cargradskaja licevaja psaltir XI v.*, VVr., III, 1950, σ. 212.

18. Ἀδημοσίευτο. Ἡ μικρογραφία πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει βρίσκεται στὸ φ. 10β.

ἀντιστοίχως, καὶ τὸν κώδικα Παντοκράτορος 49, τοῦ ἔτους 1084¹⁹, καθὼς καὶ ἄλλους τρεῖς κώδικες ποὺ ἀποδίδονται στὴν περίοδο αὐτή : Τὸν Marc. gr. 565²⁰, τὸν Ambr. M. 54 Sup., ὅπου δίπλα στὸν Δαβὶδ κάθεται προσωποποίηση τῆς Προφητείας²¹, καὶ τὸν Oxon. Coll. S. Trinitatis 78²². Μεταγενέστερα παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ διασώζονται οἱ κώδικες Διονυσίου 33²³ καὶ 65²⁴, Σινᾶ 61 (τοῦ ἔτους 1274)²⁵, Vat. Pal. gr. 381²⁶, Synod. gr. 407 τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας²⁷, καὶ τὸ Ψαλτήριο Hamilton²⁸.

Ὁ τύπος ἐπιζῇ καὶ στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο, ὅπως δείχνουν λ.χ. οἱ μικρογραφίες ψαλτηρίων τοῦ 17ου αἰ., ποὺ σώζονται στὸ Μεγάλο Μετέωρο²⁹ καὶ στὴν Μονὴ Ἰβήρων³⁰. Σὲ ὅλες τὶς παραστάσεις ποὺ ἀναφέραμε, ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται μὲ βασιλικὴ στολή.

19. S. Der Nersessian, A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks, DOP, 19, 1965, σ. 157, εἰκ. 5 (= Études byzantines et arméniennes, Louvain, 1975, σ. 141, εἰκ. 79).

20. M. Bonicatti, Un salterio greco miniato del periodo commeno, Bull. dell' Archivio Paleografico Italiano, N. S., II - III, 1956 - 57, σ. 118, πίν. III.

21. M. L. Gengaro, F. Leoni, G. Villa, Codici decorati e miniati dell' Ambrosiana, ebraici e greci, Milano, ἄ. ἔ., σ. 136 - 137, πίν. LI.

22. Ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται σὰν συγγραφεὺς στὸ φ. 4α· βλ. Ch. Walter, Raising on a Shield in Byzantine Iconography, REB, 33, 1975, σ. 149. Γιὰ τὴν χρονολόγηση βλ. A. Cutler, The Aristocratic Psalter : The State of Research, XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et Co-rapports, III. Art et Archéologie, Athènes, 1976, σ. 244.

23. Στ. Πελεκανίδου, Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου - Τσιούμη, Σ. Καδᾶ, Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Α'. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, Α', Ἀθῆναι, 1973, σ. 408, εἰκ. 75.

24. Αὐτόθι, σ. 421, εἰκ. 125.

25. Στὸ ἄνω διάχωρο τοῦ φ. 2β. Βλ. K. Clark, Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai, Washington, 1952, σ. 22.

26. Le miniature della Bibbia cod. Vat. Reg. gr. 1 e del Salterio cod. Vat. Palat. gr. 381, Milano, 1905, πίν. 20.

27. Στὸ φ. 410β.

28. Στὸ φ. 44α. Ἡ μικρογραφία εἶναι ἀδημοσίευτη. Βλ. σχετικὰ H. Buchthal, Toward a History of Palaeologan Illumination, ἐν K. Weitzmann κ.ἄ., The Place of Book Illumination in Byzantine Art, Princeton, 1975, σ. 150, 151 σημ. 18. Στὸ Ψαλτήριο Vind. Theol. gr. 336, τοῦ 1077, ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται ἐπίσης σὰν συγγραφεὺς, ἀλλὰ καθιστὸς κατὰ μέτωπον, ἀκουμπώντας ἀνοικτὸ βιβλίο στὸ ἀριστερὸ γόνατο καὶ ὑψώνοντας τὸ δεξιὸ χεῖρ σὲ σχῆμα λόγου. Βλ. προχείρως V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Torino, 1967 (ἐφεξῆς Lazarev, Storia), εἰκ. 211.

29. Ν. Βέη, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Α', Ἀθῆναι, 1967, σ. 239, πίν. XXXI, LXXIV.

30. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους (ἔ. ἄ., σημ. 23), Β', Ἀθῆναι, 1975, σ. 331, εἰκ. 154.

Στὰ ἀντικρυστὰ φύλλα 102β καὶ 103α εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ποὺ παρουσιάζει στὸν ἑνθρόνο Χριστὸ ἕναν μοναχό, προφανῶς τὸν κτήτορα τοῦ κώδικος (πίν. 101 - 102). Ἡ ψηλόλιγνη Παναγία στέκεται σκυφτὴ πάνω σ' ἕνα ὀρθογώνιο ὑποπόδιο, ποὺ εἰκονίζεται προοπτικά. Εἶναι στραμμένη πρὸς τὸν Ἰησοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπλώνει ἱκετευτικά τὸ ἀριστερὸ χέρι μὲ τὴν παλάμη ἀνοικτὴ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ τραβᾷ τὸν μοναχὸ ἀπὸ ἀνοικτὴ σαρκοφάγο, ποὺ ἔχει παρασταθῇ διαγώνια. Ὁ μοναχὸς δὲν εἶναι ἡλικιωμένος, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὸ κοντὸ καστανὸ γένι του. Πατᾶ μὲ τὸ λυγισμένο ἀριστερὸ πόδι του τὴν σαρκοφάγο καὶ ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὸν Χριστό, ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀντικρυστὴ σελίδα στὸν τύπο τοῦ Παντοκράτορος, αὐστηρὰ μετωπικός, καθισμένος σὲ φαρδὺ ξύλινο θρόνο μὲ χαμηλὸ ἡμικυκλικὸ ἐρεισίνωτο. Εὐλογεῖ κατὰ τὸν λεγόμενο ἐλληνικὸ τρόπο, ἐνώνοντας τὸν ἀντίχειρα μὲ τὸν παράμεσο³¹, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι στηρίζει στὸ γόνατο ἀνοικτὸ βιβλίον, ὅπου εἶναι γραμμένο τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου *Ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου* (ἡ' 12).

Τὰ κεφάλια εἶναι σχετικὰ μικρά, μὲ ὡσείδες πρόσωπο καὶ κανονικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ γαμπὴ μύτη τοῦ μοναχοῦ δίνει στὸ κεφάλι του τὸν χαρακτήρα πραγματικῆς προσωπογραφίας. Φωτοστέφανοι ἀπὸ δύο ὁμόκεντρος κύκλους περιβάλλουν τὰ κεφάλια τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Παναγίας. Ὁ φωτοστέφανος τοῦ Χριστοῦ εἶναι, ὅπως συνήθως, ἐνσταυρος.

Τὰ χρώματα εἶναι μουντά. Κυριαρχοῦν τὸ πράσινο, τὸ καστανέρυθρο καί, στὰ ἐπιπλα, τὸ καφέ. Ἡ Παναγία φορεῖ βαθυπράσινο χιτῶνα καὶ κεραμιδι μαφόριο μὲ χρυσὴ παρυφή, ποὺ πέφτει ἐλεύθερα ἀπὸ τὸ προτεταμένο χέρι τῆς σχεδὸν ἕως τὸ δάπεδο. Οἱ ρυθμικὲς πτυχὲς τῆς ἄκρης τοῦ μαφορίου σχηματίζουν μιὰ τεθλασμένη, ποὺ φανερώνει ὀρμητικὴ κίνηση. Τὸ δεξιὸ χέρι τῆς Θεοτόκου εἶναι σφιχτὰ τυλιγμένο στὸ μαφόριο, ποὺ σχηματίζει ἐδῶ εὐθύγραμμες καὶ γωνιώδεις πτυχές, ἐνῶ ἡ παρυφή του διαγράφει πρὸ κάτω τεθλασμένη. Τὰ ὑποδήματά της εἶναι κόκκινα. Ὁ μοναχὸς φορεῖ λαδί ράσο καὶ βαθυπράσινο κουκούλι. Ἡ σαρκοφάγος εἶναι πράσινη, ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ τοιχώματός της χρώματος ὄχρας. Ὁ Κύριος εἶναι ντυμένος κεραμιδι σκούρο χιτῶνα καὶ βαθυπράσινο ἱμάτιο, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν κορμὸ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι. Ὁ θρόνος καὶ τὸ ὑποπόδιο εἶναι καφέ μὲ χρυσοκοντυλιές. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ μαξιλάρια τοῦ θρόνου εἶναι κόκκινο, τὸ ἄλλο πράσινο. Οἱ πτυχὲς ἀποδίδονται μὲ τὸ χρῶμα τοῦ ρούχου σὲ σκοτεινότερο τόνο, οἱ ἀκμὲς τῶν ἐνδυμάτων μὲ ἀνοικτότερο τόνο ἢ, στὴν περίπτωσιν τοῦ μοναχοῦ, μὲ ὑπόλευκες πινελιές. Τὰ ὠχρὰ πρόσωπα πλάθονται μὲ ἐλαφρότατες σκιές. Ὅσο ἐπιτρέπουν οἱ φθορὲς τῆς μικρογραφίας νὰ διακρίνωμε, τὸ πρόσωπο τοῦ εἰκονιζομένου μοναχοῦ δὲν ἀπο-

31. Βλ. σχετικὰ DACL, II, 1, στ. 752 - 755 (E. Fehrenbach).

δόθηκε με λιγώτερη πλαστικότητα από τα πρόσωπα του Κυρίου και της Θεοτόκου, αντίθετα από την συνηθισμένη στις βυζαντινές προσωπογραφίες τάση για αφαίρεση και για γραμμική και επίπεδη απόδοση των μορφών³².

Ἡ μετωπικότης καὶ ἡ ἱερατικὴ ἀκίνησιν τοῦ Παντοκράτορος ἔρχεται σὲ ζωερὴ ἀντίθεση μετὰ τὴν κίνησιν τῶν προσώπων στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς συνθέσεως, ποὺ ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν ταραγμένη πτυχολογία τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου. Ἡ σύνθεσις στὸ δεξιὸ τμήμα εἶναι αὐστηρὰ συμμετρικὴ, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ ἡ στροφὴ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ μοναχοῦ, οἱ διαγώνιες ποὺ σχηματίζουν τὸ ὑποπόδιον, ἡ σαρκοφάγος, καθὼς καὶ οἱ ράχες καὶ τὰ κεφάλια τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, ὅλα ὁδηγοῦν τὸ βλέμμα πρὸς τὸν ἐνθρονον Χριστὸ στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς συνθέσεως.

Πάνω καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν δεξιὸν ὄμο τῆς Παναγίας, καὶ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ κεφάλιν τοῦ Χριστοῦ, εἶναι γραμμένες μετὰ κιννάβαριν οἱ ἐπιγραφές :

M(HTH)P Θ(EO)Y H OΞEIA | ANTI|A|H|Ψ|I|C
καὶ
I(HΣΟΥ)C X(PICTO)C O AI|A|JEHMON

Ἄλλη ἐπιγραφή, γραμμένη στὸ κάτω μέρος τοῦ πλαισίου τῆς παραστάσεως τοῦ φ. 102β, δηλώνει τὸ ἐπώνυμον καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ εἰκονιζομένου :

..... *MONACHOC ECTHN O ENTAYΘA ΔEOMENOC KAI KAAOEIDAC KEKAHMENOS.*

Ἡ πρώτη λέξις τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ ἑκκρίσθηκε κατὰ τὴν στάχωση, θὰ ἦταν ἀσφαλῶς τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ.

Τὸ ἐπώνυμον Καλοειδᾶς ἦταν ἀρκετὰ κοινὸ στοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἄν εἶχε διασωθῇ τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονιζομένου, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὸν ταυτίσωμε μετὰ ἕνα ἀπὸ τοὺς πολλοὺς Καλοειδᾶδες, ποὺ μαρτυροῦνται κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. καὶ τὶς ἀρχές τοῦ ἐπομένου³³.

Ὁ χωρισμὸς τῆς σκηνῆς σὲ δύο ἀντικρυστὰ φύλλα μετὰ χωριστὸ πλάισιον τὸ καθένα, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ δίπτυχον, εἶναι κατὰ τὴν συνηθισμένην στὰ βυζαντινὰ ἱστορημένα χειρόγραφα. Ἀπαντᾷ λ.χ., γιὰ νὰ περιορισθῇ

32. G. Millet, Portraits byzantins, Revue de l'art chrétien, 61, 1911, σ. 449. E. Kitzinger, Some Reflections on Portraiture in Byzantine Art, ZRVI, 8/1, 1963, σ. 185 - 190. H. Belting, Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft, Heidelberg, 1970 (ἐφεξῆς Belting, Das illuminierte Buch), σ. 82 - 83.

33. H. Hunger, ἑ. ἄ. (σημ. 4), σ. 119 - 120.

σὲ ἀνάλογες σκηνές, στὰ τετραευάγγελα Σινᾶ 172³⁴ καὶ Ἰβήρων 5³⁵, καὶ στὸ τυπικὸ τῆς Μονῆς τῆς Βεβαΐας Ἑλπίδος³⁶.

Ἡ παρουσίαση κτητόρων στὸν Χριστὸ ἀπὸ τὴν Θεοτόκο ἢ ἕναν ἄγιο, ποὺ μεσιτεύει γι' αὐτούς, ἀπαντᾷ σὲ βυζαντινὲς καὶ βαλκανικὲς τοιχογραφίες ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. κ.έ. Σὲ πολλὰ παραδείγματα τὴν δέηση δέχεται ἡ Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος, στὴν ὁποία παρουσιάζει τὸν ἱκέτη ἕνας ἄγγελος ἢ ἕνας ἅγιος³⁷. Οἱ παραστάσεις αὐτές, ποὺ παρουσιάζουν ἀναλογίες πρὸς τὶς σκηνές τῆς παρουσιάσεως ἀφιερωτῶν στὶς ἀψίδες παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, ἔχουν ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῆς Δεήσεως³⁸. Στὶς ἔως τώρα γνωστὲς παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὁ ἀφιερωτὴς ἢ ὁ κτήτωρ στέκεται κατὰ κανόνα ὀρθίως μπροστὰ στὸν Κύριο ἢ στὴν Θεοτόκο³⁹. Ἡ παράσταση τοῦ Ψαλτηρίου μας, ὅπου ἡ Θεοτόκος σηκώνει ἀπὸ τὸν τάφο τὸν κήτορα κατὰ τὴν Μέλλουσα Κρίση, γιὰ νὰ μεσιτεύσῃ γι' αὐτὸν στὸν Υἱό της, εἶναι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, μοναδική. Ὁ μικρογράφος τὴν ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου, ὅπου ὁ Χριστὸς προχωρεῖ μὲ ὀρμητικὴ κίνηση, τραβώντας ἀπὸ τὸ χέρι τὸν Ἀδάμ, ποὺ εἰκονίζεται πίσω του, ἐνῶ βγαίνει ἀπὸ μιὰ σαρκοφάγο. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου ἀπαντᾷ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ.⁴⁰ Στὴν μικρογραφία μας ἡ στάση τοῦ Καλοειδᾶ εἶναι ἀπαράλλακτη μὲ τοῦ Ἀδάμ, ἐνῶ μόνο τὸ δεξιὸ χέρι τῆς Παναγίας μιμεῖται τὴν κίνηση τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ. Ἡ Θεοτόκος παραμένει κατὰ τὰ ἄλλα πιστὴ στὴν εἰκονογραφία τῆς Δεήσεως — ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔχουν ἐπηρεασθῇ, ὅπως εἶδαμε, οἱ σκηνές παρουσιάσεως ἱκετῶν —, μέχρι τοῦ σημείου νὰ πατᾷ πάνω σὲ

34. V. N. Benešević, *Monumenta sinaitica archaeologica et palaeographica*, Petropoli, 1925, στ. 52, πίν. 37· πρβλ. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 50 σημ. 159.

35. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 35 - 37, πίν. 23 - 24.

36. Αὐτόθι, σ. 31, εἰκ. 21 - 22.

37. Βλ. σχετικὰ A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1936, σ. 102. H. Belting ἐν R. Naumann - H. Belting, *Die Euphemia - Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin, 1966, σ. 184 - 186. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 35 - 36, 49 - 50. H. und H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien, 1976, σ. 178 - 179.

38. H. Belting ἐν R. Naumann - H. Belting, ἔ.δ., σ. 184 - 185.

39. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ παρουσίαση στὴν Θεοτόκο ἐνὸς γονυπετοῦς μητροπολίτου σὲ τοιχογραφία τῆς Ἀγίας Εὐφημίας Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. H. Belting ἐν R. Naumann - H. Belting, ἔ.δ., σ. 189 - 193, εἰκ. 48, πίν. 39a.

40. Βλ. K. Weitzmann, *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago - London, 1971, σ. 210 - 211, 267. E. Lucchesi-Palli ἐν RbK, I, στ. 145 - 146 καὶ ἐν *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, στ. 325. G. Galavaris, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, Princeton, 1969, σ. 70, 71 - 72.

ὑποπόδιο, πού δὲν ἔχει βέβαια καμμιά θέση δίπλα στὴν σαρκοφάγο⁴¹. Ἡ κίνηση τῆς ἄκρης τοῦ ρούχου, πού δὲν πέφτει κάθετα, ὅπως στὶς παραστάσεις τοῦ Τριμόρφου, ἀλλὰ ἀνεμίζει ἐλαφρά, θυμίζει κάπως τὸ ἀναπετάριν τοῦ Χριστοῦ σὲ παραστάσεις τῆς Καθόδου στὸν Ἄδη, ὅπως αὐτὴ τοῦ εὐαγγελισταρίου τῆς Μεγίστης Λαύρας⁴², ἀπαντᾷ ὅμως τὸν 14ον αἰ. καὶ σὲ ἀπεικονίσεις προσώπων πού στέκονται ἀκίνητα⁴³. Μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Καλοειδῆ ἐνῶ βγαίνει ἀπὸ τὸν τάφο του, ὁ καλλιτέχνης ἀπέδωσε τὴν ἰδέα τῆς μεσιτείας κατὰ τὴν Δευτέρα Παρουσία πολὺ παραστατικώτερα, ἀπὸ ὅ,τι οἱ συνηθισμένες στατικὲς παραστάσεις ὀρθίων ἱκετῶν.

Οἱ ἐπιγραφὲς πού συνοδεύουν τὸν Χριστὸ καὶ τὴν Παναγία εἶναι ἀνάλογες πρὸς τὸν ρόλο, πού προσδοκᾷ ὁ κτήτωρ νὰ παίξουν κατὰ τὴν Μέλλουσα Κρίση. Ὁ Χριστὸς χαρακτηρίζεται ὡς Ἑλεήμων, ἡ Θεοτόκος ὡς Ὁξεῖα Ἀντίληψις. Τὸ ἐπίθετο Ἑλεήμων συναντοῦμε σὲ παραστάσεις τοῦ Παντοκράτορος στὸν Ἅγιο Στέφανο τῆς Καστοριάς⁴⁴, στὸ Staro Nago-ričino⁴⁵, στὴν Ἀσίνου⁴⁶ καὶ στὴν ψηφιδωτὴ εἰκόνα τοῦ Βερολίνου⁴⁷. Ἡ Παναγία ἀποκαλεῖται συχνὰ ἀντίληψις στὴν ὕμνολογία καὶ σὲ πατερικὰ κείμενα⁴⁸. Ἑτοιμὴν ἀντίληψιν καὶ ὀξεῖαν τὴν ὀνομάζει ὁ ἐπίσκοπος

41. Ἡ Παναγία εἰκονίζεται μερικὲς φορὲς ἐπάνω σὲ ὑποπόδιο, γιὰ νὰ ἐξαρθῇ περισσότερο, καὶ σὲ ἄλλες σκηνὲς πού ἐκτυλίσσονται στὸ ὑπαιθρο, ὅπως στὴν Ἀνάληψη. Πρβλ. λ. χ. τὶς Ἀναλήψεις τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη στὴν Καστοριά (Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη, 1953, πίν. 43α, 45β), τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ στὴν Θεσσαλονίκη (Ἁ. Ξυγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα, 1964, εἰκ. 30, 167), τοῦ ψηφιδωτοῦ διπτύχου τῆς Φλωρεντίας (Lazarev, Storia, εἰκ. 490) ἢ τῆς Παντάνασσας στὸν Μυστρά (αὐτόθι, εἰκ. 556). Ἀνάλογη παρατήρηση μπορεῖ νὰ γίνη γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ ἐπάνω σὲ ὑποπόδιο σὲ μερικὲς παραστάσεις τῆς Εὐλογήσεως τῶν Ἀποστόλων («Πορευθέντες μαθητεύσατε»)· βλ. Ἁ. Βασιλάκη - Καρακατσάνη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα, Ἀθήνα, 1971, σ. 65, 68, πίν. 44.

42. K. Weitzmann, ἔ.ά., εἰκ. 194.

43. Πρβλ. λ. χ. τὶς παραστάσεις τῶν ὀρθίων εὐαγγελιστῶν τοῦ τετραευαγγέλου Morgan 340, τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ.: H. Belting, Stilzwang und Stilwahl in einem byzantinischen Evangeliar in Cambridge, Zeitschrift für Kunstgeschichte, 38, 1975, σ. 239 - 241, εἰκ. 18, 20.

44. Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη, 1953, πίν. 96.

45. V. Petković, La peinture serbe du Moyen Age, II, Beograd, 1934, πίν. LIII.

46. Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐν Ἀθήναις, 1935, πίν. 82β. Πρβλ. καὶ τὸν Χριστὸ μὲ τὸ ἐπίθετο Πολυέλεος, πού κοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ στὴν Μητρόπολη τοῦ Μυστρά: G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910, πίν. 65.1.

47. Lazarev, Storia, εἰκ. 318.

48. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὕμνογραφίᾳ, Paris, 1930, σ. 7.

Εὐχαϊτῶν Ἰωάννης ὁ Μαυρόπουλος⁴⁹. Ἡ ὀνομασία αὐτή, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ τοιχογραφία τῆς ἐνθρόνου Πλατυτέρας στὸ σπήλαιο τοῦ Ἀγίου Παύλου στὸν Λάτμο⁵⁰, εἶναι ἀνάλογη πρὸς ἄλλα ἐπίθετα τῆς Θεοτόκου, ὅπως Γοργοεπήκοος⁵¹ καὶ Ὁξεῖα Ἐπίσκεψις⁵², ἐνδεικτικὰ τῆς ταχύτητος μὲ τὴν ὁποία ἀνταποκρίνεται στὶς ἐπικλήσεις τῶν πιστῶν.

Δὲν ὑπάρχει καμμία ἐνδειξη ὅτι τὸ χειρόγραφό μας γράφτηκε καὶ διακοσμήθηκε, γιὰ ν' ἀφιερωθῇ σὲ ναὸ ἢ σὲ μονή. Γνωστὸ εἶναι, ὅτι τὸ Ψαλτήριο δὲν ἐχρησίμευε μόνο γιὰ τὶς ἀναγνώσεις στὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἰδιωτικὴ χρῆση· τὰ κατανυκτικὰ μάλιστα τροπάρια καὶ οἱ εὐχές, ποὺ συνοδεύουν τὰ εἴκοσι καθίσματα στὸ Ψαλτήριο τοῦ Christ Church, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ Καλοειδᾶς τὸ παρήγγειλε γιὰ προσωπικὴ του χρῆση⁵³. Ἡ σκηνὴ τῆς παρουσιάσεώς του στὸν Χριστὸ ἀπὸ τὴν Θεοτόκο κατὰ τὴν Μέλλουσα Κρίση ἐκφράζει τὸν εὐσεβῆ σκοπὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο παρήγγειλε τὸν κώδικα, καὶ ἐπέχει συνάμα θέση κτητορικῆς σημειώματος⁵⁴.

49. E. Follieri, Giovanni Mauropode, metropolita di Eucaita, Otto canoni paracletici a N.S. Gesù Cristo, Roma, 1967, σ. 156, στ. VII, 89 - 90 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Archivio italiano per la storia della pietà, V. 1). Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθ. κ. Ν. Παναγιωτάκη, ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ὑποδείξῃ αὐτὸ τὸ χωρίο.

50. Th. Wiegand, Der Latmos, Berlin, 1913 (Milet, III), πίν. III.₁.

51. Γοργοεπήκοος ἀποκαλεῖται ἡ Παναγία σὲ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Στεφάνου Καστοριάς (Ἀ. Ὁρλάνδου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, ABME, Δ', 1938, σ. 113) καὶ τῆς Ἀγίας Ἄννας στὴν Τραπεζούντα (G. Millet-D. Talbot Rice, Byzantine Painting at Trebizond, London, 1936, σ. 26, πίν. XIV.₂). Ἐκκλησίες τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου ὑπῆρχαν ἢ σώζονται καὶ σήμερα στὴν Κωνσταντινούπολη (R. Janin, ἑ.ἀ. (σημ. 4), σ. 172 - 173), στὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Ἀθήνα (Τοῦ αὐτοῦ, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris, 1975, σ. 380, 310 - 311).

52. Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ φέρει ἡ Παναγία στὸ γνωστὸ ἀνάγλυφο τῆς Μακρινίτσας· βλ. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ ἀνάγλυφοι εἰκόνες, Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov, Prague, 1926, σ. 133 - 136, εἰκ. 6 - 8. R. Lange, Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen, 1964, σ. 113 - 114.

53. Π. Σιμωνῆς ἐν ΘΗΕ, 12, στ. 457. R. Stichel ἐν BZ, 67, 1974, σ. 188 - 189. Δὲν φαίνεται σωστὴ ἡ ἄποψη, ὅτι τὰ χωρισμένα σὲ καθίσματα «λειτουργικὰ» ψαλτήρια ἦταν προωρισμένα μόνο γιὰ τὶς ἀκολουθίες, καὶ ὄχι γιὰ ἰδιωτικὴ χρῆση (G. Vikan (ἐκδ.), Illuminated Greek Manuscripts from American Collections, Princeton, 1973, σ. 125). Ἀλλωστε ὑπάρχει καὶ παράδειγμα εὐαγγελισταρίου — δηλ. τοῦ κατ' ἐξοχὴν λειτουργικοῦ βιβλίου —, καὶ μάλιστα μεγάλων διαστάσεων, ποὺ παραγγέλθηκε ἀπὸ ζεῦγος λαϊκῶν γιὰ προσωπικὴ του χρῆση· βλ. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἑ.ἀ. (σημ. 23), σ. 451, εἰκ. 295.

54. Belting, Das illuminierte Buch, σ. 48 - 50. Ὁ Belting ὀνομάζει τὶς παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἵδους Votivbilder. Πρβλ. καὶ τὶς σ. 35 - 36 καὶ 72 τοῦ ἴδιου βιβλίου.

Οί περιπτώσεις παραγγελίας χειρογράφων από κληρικούς είναι στο Βυζάντιο αρκετά σπάνιες, και οί απεικονίσεις μοναχών στα χειρόγραφα που παρήγγειλαν ακόμη σπανιότερες. Στις δύο μοναδικές μικρογραφίες μοναχών κτητόρων κωδίκων, που αναφέρει ο Belting⁵⁵, θά πρέπει νά προστεθῇ ἡ παράσταση τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Christ Church, καθώς καὶ ἡ ὁλοσέλιδη μικρογραφία τοῦ κτήτορος τοῦ Ψαλτηρίου 34.3 τοῦ Μουσείου Μπενάκη, γονατιστοῦ μπροστὰ στὴν ὄρθια Θεοτόκο⁵⁶.

Τὸ χειρόγραφο πὸν ἐξετάζομε, ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν λεγομένων «ἀριστοκρατικῶν» ψαλτηρίων, ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχουν σωθῇ περίπου πενήντα⁵⁷. Ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ θέση τῶν μικρογραφιῶν πὸν εἰκονογραφοῦν τοὺς ψαλμοὺς καὶ τὶς ὥδές ποικίλλει. Συνήθως μία ἢ περισσότερες μικρογραφίες προτάσσονται τοῦ 1ου ψαλμοῦ, καὶ ἀπὸ μία παράσταση παρεμβάλλεται πρὶν ἀπὸ τὸν 77ο ψαλμὸ — μὲ τὸν ὅποιο ἀρχίζει τὸ 11ο κάθισμα καὶ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ Ψαλτηρίου —, πρὶν ἀπὸ τὸν ἰδιόγραφο ψαλμὸ, καὶ στὴν ἀρχὴ τῶν ὥδων. Σὲ ἀρκετὰ παραδείγματα εἰκονογραφοῦνται ἐπίσης ὁ 50ὸς ψαλμὸς καὶ οἱ ὑπόλοιπες ὥδές, ἢ μόνο αὐτές⁵⁸.

Στὸ Ψαλτήριό μας ἡ εἰκονογράφηση τοῦ κειμένου περιορίζεται σήμερα στὴν μικρογραφία τοῦ φ. 1β, πιθανῶς ὅμως ὑπῆρχαν ἢ εἶχαν προβλεφθῇ μικρογραφίες πρὶν ἀπὸ τὸν 151ο ψαλμὸ καὶ τὴν πρώτη ὥδή, πὸν εἰκονογραφοῦνται συνήθως μὲ τὴν μονομαχία τοῦ Δαβὶδ μὲ τὸν Γολιάθ καὶ τὴν Διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης. Ὅπως εἶδαμε, τὸ τετράδιο πὸν περιεῖχε τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχει ἐκπέσει⁵⁹. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης τὸ φ. 103β, ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸν 77ο ψαλμὸ, ν' ἀφῆθηκε ἄγραφο γιὰ νὰ διακοσμηθῇ μὲ ὁλοσέλιδη μικρογραφία τοῦ Μωϋσῆ, ἐνῶ παραλαμβάνει τὶς πλάκες τοῦ Δεκα-

55. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 50-51, εἰκ. 19-20. Οἱ μικρογραφίες αὐτὲς κοσμοῦν δύο χειρόγραφα τῆς Μονῆς Σινᾶ: τὸ τετραεὐάγγελο 198 καὶ τὸ Ψαλτήριο 61 (τοῦ ἔτους 1274).

56. Βλ. κατωτέρω, σ. 192-193 καὶ σημ. 69. Πρβλ. καὶ τὸν παρισινὸ κώδικα gr. 1242 μὲ τὴν πολύσημη παράσταση τοῦ συγγραφῆως καὶ κτήτορος Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ ὡς αὐτοκράτορος καὶ ὡς μοναχοῦ (Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 52, 84-88, εἰκ. 51).

57. J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors, 1895, σ. 112-142. H. Kessler, *The Psalter*, ἐν G. Vikan (ἐκδ.), *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton, 1973, σ. 31-32. A. Cutler, *The Aristocratic Psalter*, ἑ.ἀ. (σημ. 22), σ. 229-257.

58. Δὲν ἀναφερόμαστε σὲ ψαλτήρια μὲ ἰδιότυπη εἰκονογράφηση, ὅπως λ.χ. τὸ Vat. gr. 752 ἢ τὸ ψαλτήριο, ἀπὸ ὅπου προέρχεται τὸ φύλλο 30.20 τοῦ Μουσείου τοῦ Princeton. Βλ. σχετικὰ H. Kessler, ἑ.ἀ. (σημ. 57), σ. 33.

59. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 181.

λόγου στο Ὅρος Σινᾶ καὶ τὶς παραδίνει στοὺς Ἰσραηλῖτες ⁶⁰, ἢ μὲ παράσταση τοῦ Μωϋσῆ ἢ τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ διδάσκει ὄμιλο Ἑβραίων ⁶¹. Ἀνάλογο διάκοσμο ἔχουν λ.χ. τὰ Ψαλτήρια 3807 τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς τοῦ Βερολίνου ⁶², Gr. 3 τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Harvard ⁶³ καὶ Vat. Barb. gr. 320 ⁶⁴, καθὼς καὶ οἱ κώδικες Laur. Plut. VI.36 ⁶⁵ καὶ Par. Suppl. gr. 1335 ⁶⁶, ποὺ περιέχουν τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τὸ Ψαλτήριον, καὶ ὅπου εἰκονογραφοῦνται ἐπὶ πλέον καὶ οἱ ὑπόλοιποι περὶ ὁδός.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ θέση τῆς παραστάσεως τῆς Θεοτόκου, ποὺ παρουσιάζει τὸν Καλοεῖδᾶ στὸν ἔνθρονο Χριστό, στὴν μέση τοῦ Ψαλτηρίου, μετὰ 10ου καὶ 11ου καθίσματος. Στὰ χειρόγραφα ὅπου εἰκονίζονται οἱ ἀφιερωτὲς ἢ κτήτορες, ἡ σχετικὴ παράσταση βρίσκεται κατὰ κανόνα στὴν ἀρχὴ ⁶⁷ ἢ στὸ τέλος ⁶⁸ τοῦ κώδικος. Ἐξαιρέσεις ἀποτελοῦν τὸ ἀνέκδοτο Ψαλτήριον τοῦ Μουσείου Μπενάκη (προθήκη 34.3), ὅπου ὁλο-

60. H. Belting, *Zum Palatina - Psalter des 13. Jahrhunderts*, JÖB, 21, 1972, σ. 24 - 32. L. Nees, *An Illuminated Byzantine Psalter at Harvard University*, DOP, 29, 1975, σ. 217.

61. A. Cutler, *The Aristocratic Psalter*, ἔ.ἀ. (σημ. 22), σ. 246 σημ. 75, 251.

62. G. Stuhlfauth, *A Greek Psalter with Byzantine Miniatures*, *Art Bulletin*, XV, 1933, σ. 311 - 326. Τέσσερις μικρογραφίες κοσμοῦν ἐδῶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ψαλτηρίου.

63. L. Nees, ἔ.ἀ. (σημ. 60), σ. 205 - 224. Στὴν προμετωπίδα εἰκονίζεται τὸ Τρίμορφο, καὶ ἡ παράσταση πρὶν ἀπὸ τὸν 77ο ψαλμὸ δὲν εἶναι ὁλοσέλιδη, ἀλλὰ κοσμεῖ τὸ ἐπίτιτλο.

64. M. Bonicatti, ἔ.ἀ. (σημ. 20). Τέσσερις μικρογραφίες προτάσσονται καὶ ἐδῶ τοῦ πρώτου ψαλμοῦ. K. Weitzmann, ἔ.ἀ. (σημ. 40), σ. 214, 331, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

65. Ἀδημοσίευτος.

66. H. Oumont, *Un nouveau manuscrit grec des évangiles et du psautier illustré*, CRAI 1912, σ. 514 - 517.

67. Ὅπως στὰ τετραεγγελα Σινᾶ 172 (V. Benešević, ἔ.ἀ. σημ. 34) καὶ Μελβούρνης (προχειρὼς Ἡ βυζαντινὴ τέχνη τέχνη εὐρωπαϊκὴ, Ἀθήναι, 1964, σ. 273 - 274, ἀριθ. 311), στὸ ψαλτήριον Vat. Barb. gr. 372 (E. De Wald, *The Commenian Portraits in the Barberini Psalter*, *Hesperia*, XIII, 1944, σ. 78 - 86), στὸ εὐαγγελιστάριον Κουτλουμουσίου 60 (Οἱ ἡθασαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἔ.ἀ. σημ. 23, σ. 451, εἰκ. 295), στὸ τυπικὸ τῆς Μονῆς Βεβαίας Ἐλπίδος (προχειρὼς Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 31 - 32) ἢ στὰ ἔργα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου στὸ Λούβρο (*Byzance et la France Médiévale*, Paris, 1958, ἀριθ. 51, πίν. XXI).

68. Πρβλ. λ.χ. τὸ ψαλτήριον Add. 19352 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Paris, 1970, σ. 62, 72 - 73, εἰκ. 325) καὶ τὸ τετραεγγελο Ἰβήρων 5 (προχειρὼς Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 35 - 37, εἰκ. 23 - 24). Στὸ ψαλτήριον Σινᾶ 61 ἡ μοναχὴ Θεοπέμπτῃ εἰκονίζεται σὲ προσκύνηση μπροστὰ στὴν ἔνθρονον Θεοτόκον στὴν προμετωπίδα τῆς τελευταίας ὁδῆς (Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 50, εἰκ. 19).

σέλιδη μικρογραφία τοῦ κτήτορος, γονατιστοῦ ἔμπρὸς στὴν ὄρθια Θεοτόκο, παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸν 151ο Ψαλμὸ καὶ τὴν Πρώτη ᾠδὴ⁶⁹, καὶ τὸ τετραευάγγελο Σινᾶ 198, ὅπου ὁ κτήτωρ τοῦ κώδικος εἰκονίζεται στὴν προμετωπίδα τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου⁷⁰. Ἡ παρεμβολὴ τῆς σκηνῆς τῆς παρουσιάσεως τοῦ Καλοειδᾶ στὸν Χριστὸ στὴν μέση τοῦ χειρογράφου ποὺ ἐξετάζουμε, ὀφείλεται πιθανώτατα στὸ κατανυκτικὸ περιεχόμενο τῶν στιχηρῶν καὶ τῶν εὐχῶν, ποὺ ἀκολουθοῦν κάθε κάθισμα τοῦ ψαλτηρίου, καὶ ποὺ ἀποδίδεται μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ κατόχου τοῦ κώδικος, ἐνῶ ἱκετεύει τὸν Ἑλεήμονα Κριτὴ πρεσβεΐαις τῆς Θεοτόκου.

Ἡ παλαιολόγια μικρογραφία ἄρχισε μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια νὰ προσελκύη τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, καὶ οἱ μελέτες ποὺ ἔχουν ἔως τώρα δημοσιευθῇ καλύπτουν κυρίως τὴν πρώτη ἑκατονταετία μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁷¹. Ἡ παραμέληση τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς τέχνης τῆς ὑστέρας βυζαντινῆς περιόδου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πλῆθος τῶν δημοσιεύσεων γιὰ τὴν ἐντοίχια ζωγραφικὴ καὶ τὶς φορητὲς εἰκόνες τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ὀφείλεται στὸ περιορισμένο εἰκονογραφικὸ ἐνδιαφέρον τῶν παλαιολογείων μικρογραφιῶν καὶ στὸ γεγονός, ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑλικοῦ παραμένει ἀδημοσίευτο⁷². Ἡ παρουσίαση τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Christ Church ἔχει σάν σκοπὸ νὰ προσφέρῃ σ' αὐτὸν ποὺ θὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ συνθέσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς μικρογραφίας κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου καὶ τὸν 15ον αἰ. νέο χρονολογημένο ὑλικὸ ἀπὸ τὸ κυριώτερον τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς Βασιλεῦσας· ἐπιτρέπει ὅμως συνάμα τὴν διατύπωση μερικῶν παρατηρήσεων, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὶς διαπιστώσεις ἄλλων μελετητῶν.

Στὴν παράσταση τῶν φφ. 102β - 103α, ποὺ διατηρεῖται καλύτερα, οἱ ραδινὲς καὶ μᾶλλον ἐπίπεδες μορφὲς τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ κτήτορος διακρίνονται γιὰ τὸ ἐλεύθερον σχέδιον, τὴν εὐκαμπτη πτυχολογία,

69. Ἡ μικρογραφία βρίσκεται στὸ φ. 175β. Ὁ 151ος ψαλμὸς τελειώνει στὸ φ. 174α. Στὰ δύο ἐπόμενα φύλλα (174β - 175α) εἶναι γραμμένο ἐπίγραμμα πρὸς τὸν μοναχὸ Βαρνάβα, Μέγαν Οἰκονόμον τῶν κτημάτων τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων στὴν Κύπρον, ποὺ *ἔγραψεν ἱστορήσεν εὐσεβοφρόνως* τὸν κώδικα, καὶ εἶναι προφανῶς ὁ εἰκονιζόμενος στὸ ἐπόμενο φύλλον σὲ προσκύνηση κληρικός. Οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ συνοδεύουν τὴν κτητορικὴν παράστασιν εἶναι δυστυχῶς ἐξίτηλες. Ὁ Βαρνάβας ἦταν πιθανώτατα συγχρόνως καὶ κτήτωρ τοῦ χειρογράφου, ποὺ περιέχει τοὺς ψαλμοὺς, τὶς ὁδὲς καί, στὸ τέλος, τρεῖς ἱκετηρίαις εὐχὰς πρὸς τὸν Κύριον καὶ τὴν Θεοτόκον.

70. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 39 - 40, εἰκ. 20.

71. Βλ. K. Weitzmann, *A Fourteenth-Century Greek Gospel Book with Washdrawings*, GBA, 62, 1963, σ. 91 - 108. Belting, *Das illuminierte Buch*. H. Buchthal, ἔ.ἀ. (σημ. 28), σ. 143 - 177. H. Belting, ἔ.ἀ. (σημ. 43), σ. 215 - 244, ὅπου καὶ ἡ ὑπόλοιπη βιβλιογραφία.

72. Πρβλ. H. Buchthal, ἔ.ἀ., σ. 143 - 145.

τὸ μαλακὸ πλάσιμο καὶ τὴν ἄνεση στὶς κινήσεις. Λείπουν οἱ σπαστὲς πτυχές, ἡ σχηματοποίηση καὶ ἡ ξηρότης, καθὼς καὶ τὰ πλατιά φῶτα μὲ τὴν μεταλλικὴ ἀνταύγεια, ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς περισσότερες κωνσταντινουπολιτικὲς μικρογραφίες, ἀλλὰ καὶ πολλὲς τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες τοῦ 14ου αἰ.⁷³ Οἱ μικρογραφίες τοῦ χειρογράφου μας, ἄσχετες πρὸς τὴν «εἰκονικὴ» καὶ «γραφικὴ» τεχνοτροπία ποὺ ὁ Lazarev θεωροῦσε χαρακτηριστικὴ τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ.⁷⁴ Δείχνουν ὅτι ὁ ψυχρὸς ἀκαδημαϊσμός τῶν συγχρόνων τους τοιχογραφιῶν τῆς Calendžicha στὴν Γεωργία, ἔργων τοῦ Μανουὴλ Εὐγενικοῦ, ποὺ εἶχε μετακληθῇ ἀπὸ τὴν Πόλη, δὲν ἦταν τὸ μοναδικὸ ρεῦμα τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς, ὅπου ἀντιθέτως διαπιστώνεται, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθῇ⁷⁵, ποικιλία ἀντιθέτων τάσεων.

Τὸ ψαλτήριο τοῦ Christ Church δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ Ἰωάσαφ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πασίγνωστο παρισινὸ κώδικα τῶν ἔργων τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ⁷⁶ καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας, ποὺ πρόσφατα τοῦ ἀποδόθηκε⁷⁷, καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ κωδικογράφου αὐτοῦ διασώζουν μικρογραφίες⁷⁸. Οἱ μικρογραφίες αὐτὲς παρουσιάζουν μεγάλες τεχνοτροπι-

73. Πρβλ. τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς εἰκόνες, ποὺ εἰκονογραφοῦν τὴν παραπάνω μελέτη τοῦ Buchthal.

74. Lazarev, *Storia*, σ. 357, 372 - 373, 378 - 379.

75. S. Radojčić, *La pittura bizantina dal 1400 al 1453*, RSBN, N.S., 5 (XV), 1968, σ. 42 - 44. M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle*, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, I, Bucarest, 1974, σ. 172 - 177. Γιὰ τὸν Εὐγενικὸ βλ. Lazarev, ἔ.δ., σ. 373 - 374, εἰκ. 519 - 525.

76. H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle*, Paris, 1929, πίν. CCXXVI - CCXXVII. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 15, 56, 84 - 88. H. Buchthal, ἔ.δ., σ. 165 - 175. Ὁ Buchthal ἀποδίδει στὸν ἴδιο μικρογράφο τὴν διακόσμηση τῶν κωδίκων Κουτλουμουσιῦ 62 καὶ Vat. gr. 1160.

77. G. M. Proxorov, *A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin* (Moscow, State Historical Museum, Synodal gr. 429), DOP, 26, 1972, σ. 237 - 252. V. D. Lixačeva, *The Illumination of the Greek Manuscript of the Akathistos Hymn* (Moscow State Historical Museum, Synodal gr. 429), αὐτόθι, σ. 253 - 262.

78. Τὸ εἰλητάριο Παντελεήμονος 82, τοῦ 1360, κοσμεῖται μὲ ἡμιεξίτηλη προμετωπίδα, ὅπου εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἐφθαρμένες εἶναι καὶ οἱ μικρογραφίες ἑνὸς ἱεράρχη μὲ πολυσταύριο φελόνιο — πιθανῶς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου —, ποὺ καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ φ. 24β τοῦ κώδικος Δοχειαρίου 259, τοῦ ἔτους 1375, καὶ μετωπικοῦ ἱεράρχη ποὺ φορεῖ σάκκο, στὴν προμετωπίδα τοῦ εἰληταρίου Διονυσίου 96, τοῦ 1387. Στὸ εὐαγγελιστάριο Σινᾶ 239 ὁ διάκοσμος περιορίζεται σὲ ἐπίτιτλα μὲ σχηματοποιημένο φυτικὸ διάκοσμο. Φωτογραφίες τῶν μικρογραφιῶν αὐτῶν εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ἐπιδείξῃ ὁ καθ. Kurt Weitzmann, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμότατα. Δὲν μπόρεσα

κές διαφορές και επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα, στο οποίο έχουν ήδη καταλήξει ο Belting και ο Buchthal : Δεν υπήρχε εργαστήριο μικρογράφων με συνεχή καλλιτεχνική παράδοση, προσηρτημένο στο scriptorium της Μονής των Ὁδηγῶν ⁷⁹. Ὄταν ἐπρόκειτο νὰ εἰκονογραφηθῇ ἓνα χειρόγραφο, ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀνετίθετο σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους καλλιτέχνες ποὺ ἐδούλευαν στὴν Βασιλεύουσα, καὶ ποὺ ἦταν, ὅπως ὁ σύγχρονος μὲ τὸν μικρογράφο μας Θεοφάνης ὁ Ἑλλην, ἐξ ἴσου ἱκανοὶ τοιχογράφοι, ζωγράφοι φορητῶν εἰκόνων καὶ μικρογράφοι ⁸⁰. Ἀνάλογες παρατηρήσεις θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν γιὰ τρία χειρόγραφα τοῦ 15ου αἰ., προϊόντα τοῦ ἴδιου βιβλιογραφικοῦ εργαστηρίου : τὸ τετραευάγγελο Ἀθηνῶν 2603 ⁸¹ καὶ τὸ ψαλτήριο Par. gr. 12 ⁸², γραμμένα τὸ 1418 καὶ 1419 ἀπὸ τὸν *θυτορακενδύτη* Ματθαῖο, καὶ τὸ τετραευάγγελο Ἰβήρων 548, τοῦ 1433 ⁸³, τοῦ ὁποῖου ὁ κωδικογράφος εἶναι προφανῶς ὁ ἴδιος μὲ τὸν Σωφρόνιο, τοῦ ὁποῖου ἐξὶ χειρόγραφα εἶχε ἐπισημάνει ὁ Λίνος Πολίτης ⁸⁴. Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ἄφησε ἄγραφες τρεῖς σελίδες ἀνάμεσα στὸ 10ο καὶ στὸ 11ο κάθισμα τοῦ ψαλτηρίου μας, γιὰ νὰ ζωγραφισθῇ ἐκεῖ ἡ κτητορικὴ παράσταση, δείχνει ὅτι υπήρχε στενὴ συνεργασία μεταξὺ κτήτορος, γραφέως καὶ μικρογράφου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

νὰ δῶ τὴν προμετωπίδα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 11 εἰληταρίου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, τοῦ 1388, ὅπου εἰκονίζεται πάλι ὁ ἅγιος Βασίλειος (Λ. Πολίτης, Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου, Μακεδονικά, 4, 1955 - 1960, σ. 405). Οἱ προσωπογραφίες τῶν εὐαγγελιστῶν, ποὺ κοσμοῦσαν τὸ τετραευάγγελο ὑπ' ἀριθ. 27 τῆς Μονῆς Θεοτόκου Καμαριωτίσσης στὴν Χάλκη (σήμερα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο), ἔχουν ἀποκοπῇ, ἐνῶ ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου στὴν ἀρχὴ τοῦ εἰληταρίου Διονυσίου 99 ἔχει φθαρῇ τελείως.

79. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 56· πρβλ. καὶ τὶς σ. 6 - 10. H. Buchthal, *ἔ.ἀ.* (σημ. 28), σ. 157 - 161, 165, 177.

80. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 12.

81. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη τέχνη εὐρωπαϊκὴ, Ἀθῆναι, 1964, σ. 283, ἀριθ. 330.

82. J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris - Bruxelles, 1926, σ. 55, 61 σημ. 3, 62 σημ. 1, πίν. LVI₂. Byzance et la France médiévale, Paris, 1958, σ. 50 - 51, ἀριθ. 88.

83. E. Weigand ἐν F. Dölger (ἐκδ.), *Mönchsland Athos*, München, 1943, σ. 208, εἰκ. 126 - 127. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, *ἔ.ἀ.* (σημ. 23), Β', σ. 324, εἰκ. 133 - 136.

84. L. Politis, *ἔ.ἀ.* (σημ. 4), σ. 268.

S U M M A R Y

AN UNNOTICED MANUSCRIPT OF THE SCRIBE JOASAPH AND ITS MINIATURES: THE PSALTER CHRIST CHURCH ARCH. W. GR. 61 *

(PL. 100 - 104)

Codex 61 of the collection of Greek manuscripts bequeathed by the Archbishop of Canterbury William Wake (1657-1737) to Christ Church College in Oxford, has been dated to the 13th century by G.W. Kitchin, the author of the Catalogue of manuscripts in this College, published a century ago. It has not hitherto been noticed, that on the last folio there is a colophon mentioning the name of the scribe, who is the well-known monk and later abbot of the Constantinopolitan monastery tòn Hodegôn Joasaph, and the date of completion of his work — Saturday, 21st January 6899, corresponding to A.D. 1391 (Pl. 103).

The manuscript in question is a «continuous» Psalter, i.e. a Psalter divided into 20 kathismata, each of which is followed by canticles and prayers, also grouped in 20 kathismata. The nine Odes are appended to the Psalter. A description of the manuscript is given, complementing and correcting that of Kitchin. There were originally 30 gatherings, numbered on the first and last folio. They are all quaternions, except for the 14th (ff. 99-103), which is a ternion. The 28th gathering, which is missing, may have been a binion, or, otherwise, included more prayers and, perhaps, miniatures illustrating the 151st Psalm and the First Ode. There are several folios missing, while six more have been replaced with paper ones. The manuscript was rebound in the late 17th or early 18th century. Its original dimensions would have been

* The author is indebted to the Governing Body and to the Librarian of Christ Church College, Oxford, for permission to publish the manuscript. His particular thanks are due to the Assistant Librarian, Mr. John Wing, who facilitated his work in the College Library during Trinity Term, 1974.

28 × 20.5 cm. approximately. It was still in the Levant in 1696, and belonged at that time to a church or monastery of the Transfiguration.

The manuscript is decorated with three full-page miniatures. David seated and writing the beginning of the psalms is painted on the frontispiece (pl. 100). On folios 102v - 103r, between the 10th kathisma of canticles and prayers and the 77th Psalm, the Virgin is shown presenting to the enthroned Christ a monk, who was apparently the owner of the manuscript (pl. 102 - 103). An inscription on the lower part of the frame gives us his family name—Kaloeidas; his Christian name was cut off during the rebinding. The Virgin, bearing the epithet «Quick Assistance», is pulling Kaloeidas out of a sarcophagus in the same way as Jesus drags Adam out of the grave in the Descent into Hell. The enthroned Pantocrator is characterized by an inscription as «Merciful». The miniature is a «Votivbild», according to Belting's classification of owner and donor portraits in Byzantine illuminated manuscripts. Its iconography is unique among «presentation» scenes.

There is no indication that our Psalter was commissioned for a church or monastery. It was apparently ordered by Kaloeidas for his own use : Continuous Psalters were used in Byzantium as private prayer books, and there are examples of other «liturgical» books, such as lectionaries, of the same format as that of the Christ Church Psalter, which were commissioned by laymen for their own use. Belting cites in his book on the Illuminated Book in Late Byzantine Society only two cases of monks, who are depicted on the manuscripts they owned (Sinai 198 and 61); to these should be added the miniatures on folios 102v-103r of the Oxford Psalter, as well as the representation of the monk Barnabas, scribe, illuminator and owner of the unpublished Psalter in the Benaki Museum in Athens (showcase 34.3), prostrated in front of the Virgin.

Our manuscript, which belongs to the category of «artistocratic» psalters, may have originally contained two more miniatures in the missing 28th gathering, at the beginning of the supernumerary Psalm and the First Ode. Moreover, folio 103v was perhaps left blank in order to receive a miniature of Moses accepting the Tables of the Law on the mountain and handing them over to the Israelites, or of Moses or Christ instructing the people. The position of the «presentation» scene in the middle of the Psalter is rather exceptional.

The miniatures of the Christ Church Psalter, dated to 1391 and executed in the capital, confirm the validity of the objections already raised against Lazarev's assertion, that the «iconic» and «graphic» style of the frescoes of Manuel Eugenikos at Calendžicha in Georgia is typical of Constantinopolitan

painting at the end of the 14th century. The wide differences in the style of the miniatures adorning manuscripts written by Joasaph (listed on p. 194 and note 78), as well as 15th century codices of the Hodegôn scriptorium (Athens, Nat. Lib. 2603, Par. gr. 12 and Iviron 548), confirm Belting's and Buchthal's view, that artists were brought in the monastery from outside, and that there was no illuminator's workshop attached to its scriptorium. On the other hand, there was close collaboration between owner, scribe and illuminator.

P. L. VOCOTPOULOS

Ψαλτήριον Christ Church Arch. W. Gr. 61, φ. 102β.

Ψαλτήριον Christ Church Arch. W. Gr. 61, φ. 103α.

